

УДК 911.3

Война І.М.

Висотна диференціація та різноманіття сільських селитебних ландшафтів Вінницького Придністер'я

Актуальність дослідження. Дослідження висотної диференціації сільських селитебних ландшафтів є цікавою та актуальною проблемою сьогодення. Виникнення населеного пункту завжди несе за собою докорінну перебудову давно існуючих натуральних ландшафтів. Впродовж багатьох тисячоліть формувались різні селитебні геосистеми, розміщення яких має певні закономірності та залежить від багатьох чинників. Саме тому вивчення висотної диференціації селитебних ландшафтів дозволить реально оцінити особливості їх сучасного розміщення та гармонійне поєднання з натуральними ландшафтами.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження сільських селитебних ландшафтів у географічній літературі представлені незначною кількістю праць де сільські поселення розглядаються з позицій приуроченості їх до певних типів місцевостей. Серед них можна відзначити праці Ф.М. Мількова [7], де описана загальна структура та розміщення сільських ландшафтів в межах Середньоруської височини, Л.І. Воропай і М.М. Куниці [1] (в межах Поділля), Г.І. Денисика [3,4] (Поділля та Правобережної України), К.І. Геренчука (Тернопільської області).

Мета дослідження. Провести детальний аналіз антропогенних ландшафтів на ключовій ділянці та з'ясувати, яким чином залежить антропогенне ландшафтне різноманіття від висотних особливостей досліджуваної території.

Результати дослідження. Ключова ділянка, на якій проведені дослідження сільських селитебних ландшафтів Вінницького Придністер'я знаходиться на південно-західній околиці с. Бронниця, Могилів-Подільського району. Рельєф території - глибоко розчленована долинами річок та балками височина, з абсолютними висотами до 220-240 м. У тектонічному відношенні ключова ділянка приурочена до схилу Українського кристалічного щита. Тут на корінних відкладах протерозою залягають вапняки. Ґрунти темно-сірі лісові. Клімат помірно-континентальний. Середня температура липня – 20,5°C, січня - -4,1°C. Річна сума опадів становить 500 мм.

Селитебні ландшафти на ключовій ділянці почали формуватись ще первісною людиною, про що свідчить наявність на Бронницькій горі печер і підземних ходів, з численними знахідками знарядь праці первісної людини. Тут же на околиці села, в результаті археологічних розкопок були знайдені залишки скіфського городища VII-VI ст. до н.е. Висотна диференціація проявляється у наявності тут двох висотно-ландшафтних рівнів.

Нижній висотно-ландшафтний рівень з абсолютними висотами 120-150 м. займає 2 типи місцевостей - заплавний та надзапавно-терасовий (рис. 1).

Заплавний тип місцевостей представлений заплавою р. Дністер та р.Бронниця. Заплава р.Бронниця розвивається у вузькій каньйоноподібній долині. Вона чітко відокремлюється від терас стрімкими уступами і простежується обома берегами (висота – 2-2,5 м, ширина – 3-10 м). Заплава р. Дністер має ширину від 2 до 150 м. (у місці впадіння р. Бронниця), висота сягає 5-6 м. Диференціація

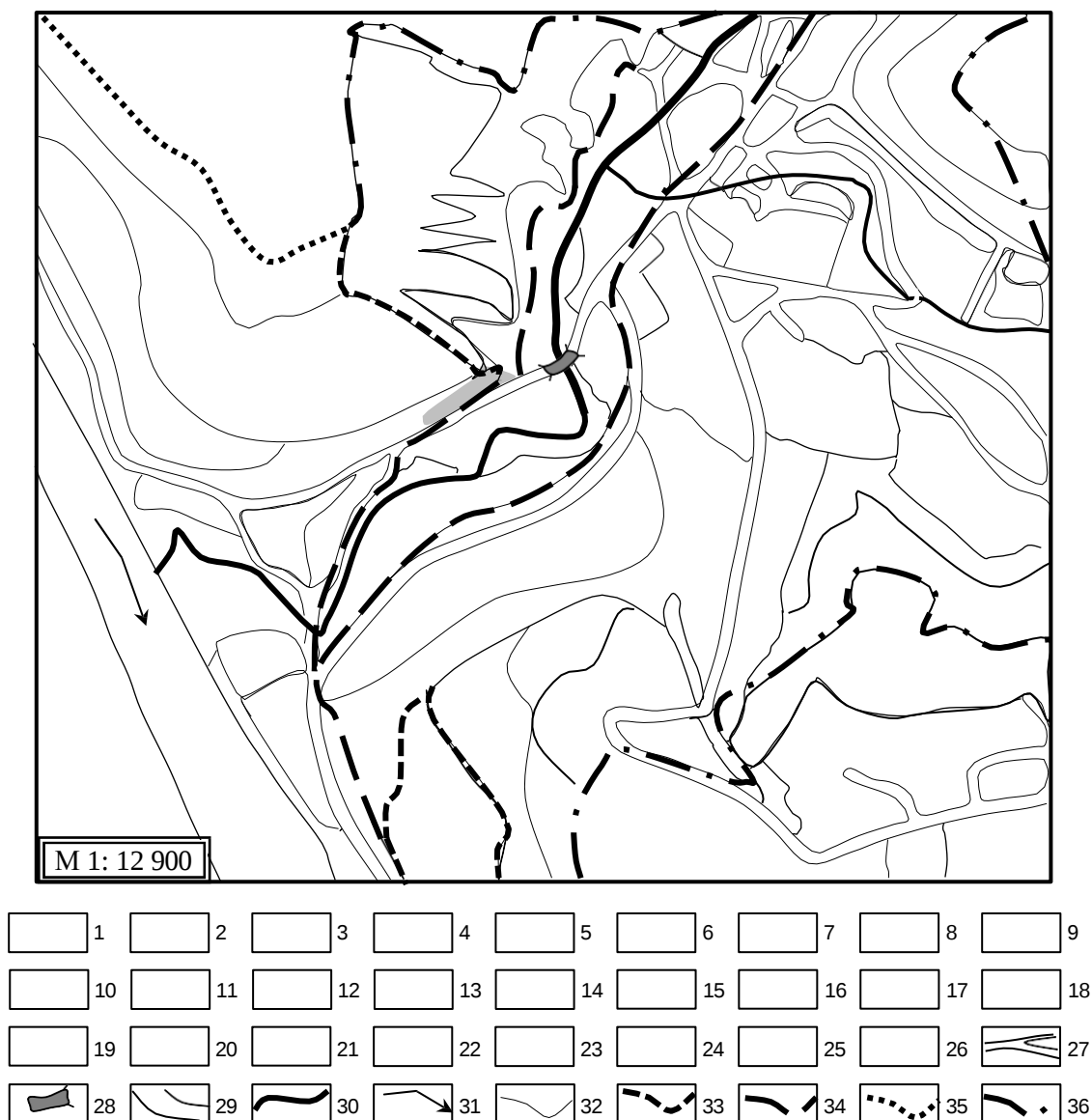

Рис. 1. Висотна диференціація та ландшафтне різноманіття сільських селитебних ландшафтів Вінницького Придністер'я (с. Бронниця, Могилів-Подільського району).

Натуральні ландшафти. Рівнинні. Заплавні. Урочища: 1 - перезволожені алювіальні поверхні з лучно-болотними ґрунтами і лучною рослинністю. **Надзаплатно-терасові.** Урочища: 2 - слабкохвиляста лесова поверхня із світло-сірими ґрунтами, різнотравно-злаковою рослинністю і поодинокими деревами сосни звичайної та кущів глоду; 3 - хвиляста поверхня другої надзаплатної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята кущами акації білої та клену польового; 4 - хвиляста поверхня третьої надзаплатної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята чагарниковою рослинністю та різнотрав'ям. **Схилові.** Урочища: 5 - круті лесові схили зі змитими сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю; 6 - круті (18-25°) лесово-вапнякові схили з сильно змитими сірими лісовими ґрунтами з різнотравно-злаковою рослинністю; 7 - сильнопокаті (15-17°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами зайняті різнотрав'ям; 8 - сильнозмиті, круті (понад 30°) вапнякові схили, позбавлені рослинності. **Плакортні.** Урочища: 9 - слабкохвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами зарослі різнотрав'ям. **Антропогенні ландшафти. Селитебні.** Сільські. **Заплавні.** Урочища: 10 - штучно вирівняні ділянки заплави із сильно порушеними лучними ґрунтами, зайняті одноповерховими новобудовами; 11 - вирівняні алювіальні

поверхні, з окультуреними лучними ґрунтами, зайняті присадибними та городніми ділянками в перемішку з лісом; 12 – слабкохвилясті поверхні заплави з лучними ґрунтами, зайняті вільховими заростями, частково відведені під городні ділянки. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 13 - хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті лінійно витягнутими урочищами суцільної індивідуальної забудови і городів. **Схилові.** Урочища: 14 - покаті лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову; 15 - покаті лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під заклади загального користування (школа, магазин, медпункт); 16 - круті заліснені лесові схили з сірими лісовими ґрунтами, зайняті присадибними ділянками. **Плакорні.** Урочища: 17 - хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову; 18 - сільськогосподарський комплекс – ферма, тракторний стан, автопарк, тік. **Лісові антропогенні ландшафти.** Умовно-натуральні. **Заплавні.** Урочища: 19 - перезволожені алювіальні поверхні з лучними ґрунтами зарослі вербняком та чорною вільхою. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 20 - слабкохвилясті лесові поверхні з світло-сірими лісовими ґрунтами і посадкою явора та верби; 21 - покаті схили 1-ї надзапальної тераси, з сірими лісовими ґрунтами, зайняті вільховим лісом. **Схилові.** Урочища: 22 - сильнопокаті лесові поверхні з світло-сірими лісовими ґрунтами і посадкою явора, тополі та верби. **Сільськогосподарські. Польові. Плакорні.** Урочища: 23 - розорані хвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами, зайняті польовими сівозмінами. **Тафальні. Схилові:** 24 -кладовище. **Рекреаційні. Схилові.** Урочища: 25 - сильнопокаті вапнякові схили, зайняті парковими ландшафтами. **Плакорні.** Урочища: 26 - хвиляста поверхня вододілу з сірими лісовими ґрунтами, зайнята під санаторій та парк. **Дорожні:** 27 - насипні асфальтові шосе і ґрунтові сільські дороги. **ЛІС:** 28 – невисокий (висота 4-5 м) залізно-бетонний міст. **Інші позначки:** 29 - русло річки Дністер; 30 - русло річки Бронниця; 31 - напрям течії річки. **Межі ландшафтних структур:** 32 - урочищ; типів місцевостей: 33 - запального і надзапально-терасового; 34 - надзапально-терасового і схилового; 35 - надзапально-терасового і плакорного; 36 - схилового і плакорного.

заплави за схемою В.Р. Вільямса [6] дозволяє в ній виділити високу – 5-7м. та низьку – 3,5-0,5 м заплаву.

Найхарактернішою групою урочищ запального типу місцевостей є луки різного зволоження і розташування на різних рівнях. В межах високої заплави р. Бронниця основними видами в травостоях є костриця борозниста (*Festuca sulcata*), тонконоги (*Poa*), келерія струнка (*Koeleria gracilis*), пирій повзучий (*Elytrigia repens*), конюшина лучна (*Trifolium pratense*), к. повзуча (*Trifolium repens*), к. гірська (*Trifolium montanum*), лядвенець рогатий (*Lotus corniculatus*) тощо. На вологих луках низької заплави переважають лисохвіст лучний (*Alopecurus pratensis*), тимофіївка (*Phleum*), костриця лучна (*Festuca pratensis*) тощо.

Іншу поширену групу урочищ в межах запального типу місцевостей утворюють ліси (рис. 1). Склад їх різноманітний. Вільшняки - одні з корінних угруповань Середнього Придністер'я. Утворенні вони в основному вільхою чорною (*Alnus glutinosa*) і лише зрідка вільхою сірою (*A. incana*). Вільшняки, як правило, приурочені до заплав річок та понижень із високим заляганням ґрунтових вод.

Заплавний тип місцевостей хоч і займає порівняно невелику площу (табл. 1), має суттєве господарське значення. Саме тому натуральні ландшафти тут майже зникли і переважають антропогенні. У розміщенні антропогенних ландшафтів ключової ділянки спостерігається чітка висотна диференціація. Там, де долини річок розширені, на їх високих заплавах розташовані селитебні, дорожні, сільськогосподарські ландшафти, тощо.

Селитебні ландшафти запального типу місцевостей сформувалися

Таблиця 1.

**Показники сучасного та відновленого (доагрикультурного)
хорологічного та типологічного ландшафтного різноманіття
на ключовій ділянці Бронниця**

	Висотно-ландшафтні рівні										Разом по ключовій ділянці	
	Акумулятивний					Денудаційно-аккумулятивний						
	Типи місцевостей											
	Русловий		Заплавний		Надзаплавно-терасовий		Схиловий		Плакорний			
	Сучас-на	Віднов-лена	Сучас-на	Віднов-лена	Сучас-на	Віднов-лена	Сучас-на	Віднов-лена	Сучас-на	Віднов-лена	Сучас-на	Віднов-лена
S, га	15,0	15,0	39,9	39,9	51,6	51,6	146,6	146,6	59,9	59,9	312,8	312,8
N	2	2	19	5	8	5	39	8	9	3	77	23
m	2	2	5	2	6	5	10	6	5	1	28	16
CD ₁	7,5	7,5	2,1	7,9	6,45	10,32	3,75	18,3	6,65	19,9	4,06	13,6
CD ₂	0,13	0,13	0,47	0,12	0,15	0,09	0,26	0,05	0,15	0,05	0,24	0,07
TD	0,13	0,13	0,125	0,05	0,116	0,098	0,07	0,04	0,08	0,02	0,09	0,05

S – площа досліджуваної території;

N – кількість контурів ландшафтів;

m – число видів ландшафтів;

CD₁ – середня площа одного виду контуру на одиницю площі;

CD₂ – число контурів видів ландшафтів на одиницю площі;

TD – число видів ландшафтів на одиницю площі

порівняно недавно – за минулі десять років і представлені індивідуальними одноповерховими новобудовами, приуроченими до високої заплави. Значні площі та родючі ґрунти заплави дозволяють створювати на вирівняних, злегка покатих у бік річки поверхнях городні ділянки. Також на присадибних ділянках розташовані невеликі садочки, що нараховують 10-15 молодих плодкових дерев.

Сільськогосподарські ландшафти заплави місцевостей представлені лучно-пасовищними урочищами, які використовуються під випас або сінокошення. Натуральна рослинність лук і пасовищ істотно змінена під впливом антропогенного фактору, тому для кращої продуктивності цих угідь практикується постійний підсів кормових трав.

Дорожні ландшафти заплави представлені дорогами місцевого значення. Вони мають звивистий характер. Характерними елементами дорожніх ландшафтів заплави типу місцевостей є ЛПС мостів та укріплених дамб.

Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Нижні надзаплавні тераси, утворені у пізньому плейстоцені мають відносні висоти: I – 10-15 м, II – 25-35 м. Вони виражені фрагментарно і приурочені до опуклих, положистих ділянок меандр.

Селитебні урочища цього типу місцевостей представлені лінійно витягнутими уздовж вузької (шириною до 10 м.) I-ї надзаплавної тераси Дністра, будівлями, городніми ділянками та садочками, що чергуються між собою. Іноді будинки знаходяться на надзаплавних терасах, а городні ділянки на прилеглих схилах. Значні площі другої надзаплавної-тераси зайняті лучно-пасовищними ландшафтами, що представлені ділянками степових та чагарникових угруповань. Рослинність степових ділянок представлена ковилою волосистою (*Stipa capillata*), тимофіївкою степовою (*Phleum phleoides*), пирієм середнім (*Elytrigia intermedia*), чагарники - тереном (*Prunus spinosa*), шипшиною (*Rosa*), вишнею степовою (*Cerasus fruticosa*).

До середнього висотно-ландшафтного рівня належать надзаплавно-

терасовий, схиловий та плакорний типи місцевостей.

Надзаплатно-терасовий тип місцевостей представлений середніми (III та IV) терасами внутріканьйонної частини долини Дністра, утвореними у середньому плейстоцені. Абсолютні висоти на рівні третьої тераси сягають – 200-210 м. Відносні висоти – III-ї – 45-50 м та IV-ї – 70-60 м. Вони мають фрагментарне поширення і найкраще виражені на опуклих, положистих ділянках меандр, де часто почленовані ярами та балками.

Схиловий тип місцевостей поширений в увігнутих місцях меандр Дністра і являє собою прямовисні урвища – стінки з середньопересічними висотами 20-50 м, а в окремих місцях 90-100 м. У висотній структурі схилового типу місцевостей чітко виділяється три висотні мікросмути, що відрізняються між собою швидкістю прояву денудаційно-аккумулятивних процесів.

Верхньосхилова мікросмуга - це слабкопокаті, іноді опуклі ділянки схилів з темно-сірими лісовими ґрунтами та майже відсутніми ерозійними процесами. Виділяється з поміж інших відсутністю слідів ерозії. Представлений урочищами незайманого степу. В формуванні степової рослинності переважають злакові та бобові види: ковила волосиста (*Stipa capillata*), типчак борознистий (*Festuca sulcata*), осока низька (*Carex humilis*), шавлія поникла (*Salvia nutans*), тимофіївка степова (*Phleum phleoides*), куцоніжка пірчаста (*Brachypodium pinnatum*), бородач звичайний (*Bothriochloa ischaemum*).

Середньосхилова мікросмуга є зоною активних денудаційних процесів, що призводить до оголення схилів та виходу на поверхню корінних порід. Тут поширені урочища обривів, ніш і навислих вапнякових карнизів. Характерними є урочища наскельних чагарникових степів на дерново-карбонатних ґрунтах.

Чагарникові угруповання сформовані тереном (*Prunus spinosa*), шипшиною (*Rosa*), вишнею степовою (*Cerasus fruticosa*), таволгою середньою (*Spiraea media*).

Нижньосхилова мікросмуга характеризується виположенням рельєфом, зиженням інтенсивності ерозійних процесів та нагромадженням осадових відкладів. У рослинному покриві переважають ковила волосиста (*Stipa capillata*), пирій середній (*Elytrigia intermedia*), шавлія кільчаста (*Salvia verticillata*).

Плакорний тип місцевостей має рівнинний характер поверхні, завдяки чому селитебні ландшафти тут займають значні площі, городні і садові ділянки розміщені поряд із житловими спорудами. Зручно розміщуються тут господарські споруди: колгоспний двір, ферма, тракторна бригада, оскільки рівнинний рельєф плакорів дозволяє вести господарство.

Досить урізноманітнює плакорний тип місцевостей розміщений тут садово-парковий тип ландшафту. Ландшафти парку представлені архітектурними спорудами та насадженнями різних порід дерев. Архітектурні споруди парку – це маєток князя М.М. Саїна-Вітгенштейна, споруджений на початку 18 ст. [5, 8]. Зараз у ньому розміщується санаторій. Серед рослинності присутні старі дуби, ясени і клени. Рідкісні породи дерев тут представлені бундуком канадським (з майже метровим стовбуром у діаметрі), катальпою, софорою японською, ясенем зеленим, сосною чорною. Зараз парк не впорядковується людиною, внаслідок чого поступово заростає кущами білої акації, бузку та берестом.

Ландшафтне різноманіття сільських селитебних ландшафтів характеризується кількістю класів, типів місцевостей та типів урочищ на ключових ділянках [2]. Така класифікація ландшафтних комплексів ключових ділянок приведена у легендах карт (рис. 1 і 2).

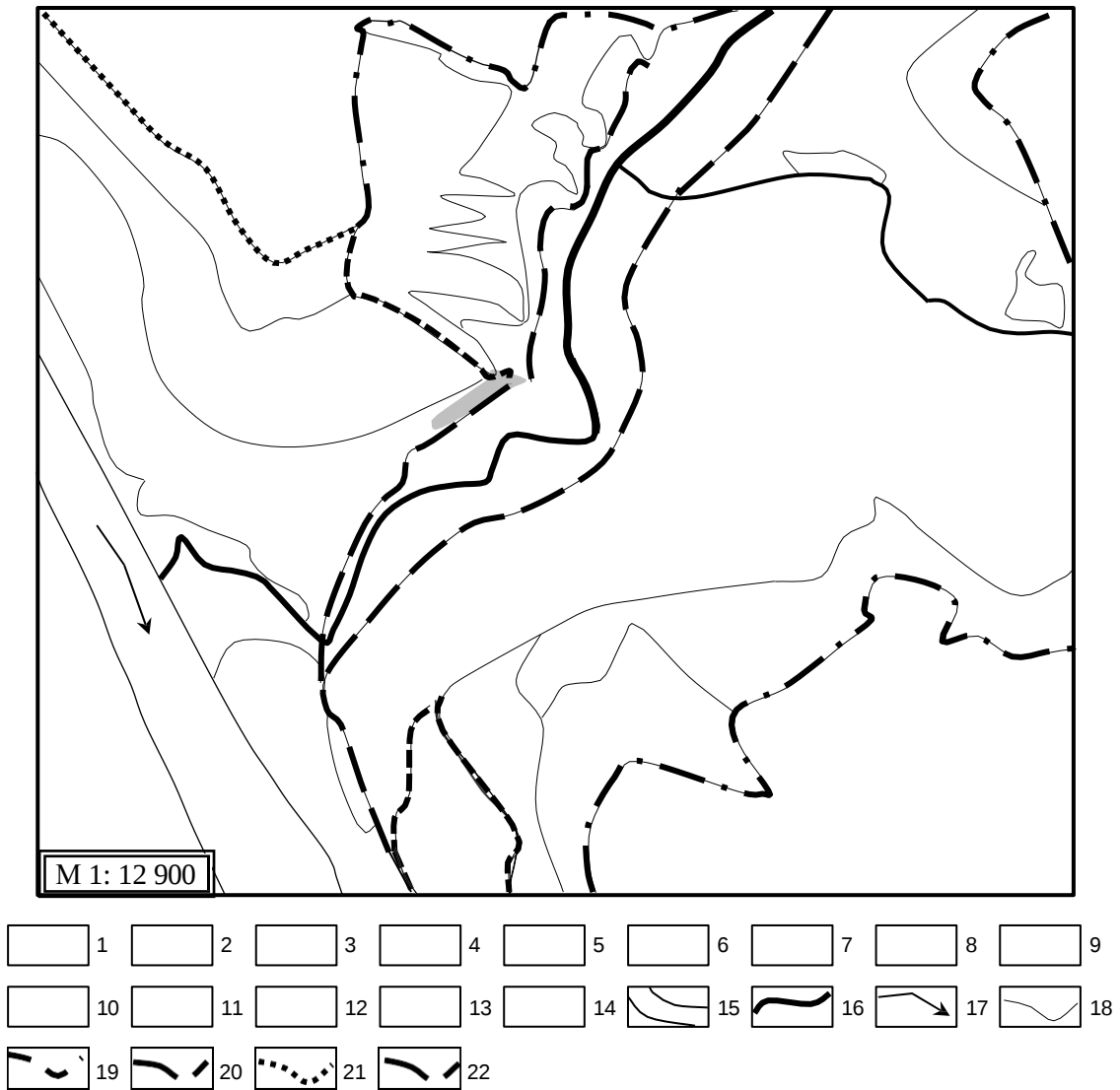

Рис. 2. Відновлена до агрикультурна структура висотної диференціації та ландшафтного різноманіття натуральних ландшафтних комплексів Вінницького Придністер'я (с. Бронниця, Могилів-Подільського району).

Рівнинні. Підвищених рівнин. **Заплавні.** Лучно-пасовищні. Урочища: 1 - перезволожені алювіальні поверхні з лучно-болотними ґрунтами і лучною рослинністю. Лісові: 2 – перезволожені алювіальні поверхні з лучними ґрунтами зарослі вербняком та чорною вільхою. **Надзаплавно-терасові.** Лучно-пасовищні. Урочища: 3 - слабкохвиляста лесова поверхня із світло-сірими ґрунтами, різнотравно-злаковою рослинністю і поодинокими деревами сосни звичайної та кущів глоду; 4 – хвиляста поверхня другої надзаплавної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята кущами акації білої та клену польового; 5 - хвиляста поверхня третьої надзаплавної тераси із світло-сірими ґрунтами, зайнята чагарниковою рослинністю та різнотрав'ям. Лісові: 6 - покаті схили 1-ї надзаплавної тераси, з сірими лісовими ґрунтами, зайняті вільховим лісом; 7 - слабкохвилясті лесові поверхні з світло-сірими лісовими ґрунтами, зайняті вільховими лісами. **Схилові.** Лучно-пасовищні. Урочища: 8 - круті лесові схили зі змитими сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю; 9 - круті (18-25°) лесово-вапнякові схили з сильнозмитими сірими лісовими ґрунтами з різнотравно-злаковою рослинністю; 10 - сильнозмиті, круті (понад 30°) вапнякові схили, позбавлені рослинності; 11 – сильнопокаті (15-17°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами зайняті різнотрав'ям; 12 – покаті лесові схили зі світло-сірими ґрунтами, зайнята

чагарниковою рослинністю та різнотрав'ям; 13 – покаті лесові схили нижньосхилової мікросмуни ззі слабо змитими сірими лісовими ґрунтами, зайняті різнотравно-злаковою рослинністю. **Плакорні.** Урочища: 14 – слабкохвилясті лесові поверхні з сірими лісовими ґрунтами зарослі різнотрав'ям. **Інші позначки:** 15 - русло річки Дністер; 16- русло річки Бронниця; 17 - напрям течії річки. **Межі ландшафтних структур:** 18 - урочищ; типів місцевостей: 19 - заплавного і надзапавно-терасового, 20 - надзапавно-терасового і схилового, 21 - надзапавно-терасового і плакорного, 22 - схилового і плакорного.

Відповідно порахувавши кількість видів ландшафтних комплексів на ключових ділянках, можна вирахувати показники хорологічної та типологічної різноманітності ландшафтів. Результати таких досліджень представлені у таблиці 1, звідки видно, що кількість видів сучасних антропогенних ландшафтних комплексів на кожному типі місцевостей й загалом на ключовій ділянці перевищує кількість видів натуральних ландшафтних комплексів, які існували в натуральному стані.

Різноманіття сучасних ландшафтних комплексів на ключовій ділянці досягається за рахунок наявності тут надзапавно-терасового типу місцевостей, рівнинність якого дозволяє створювати антропогенні ландшафтні комплекси, а цим самим збільшувати антропогенне ландшафтне різноманіття. Збільшується воно також за рахунок схилового типу місцевостей, який у Придністер'ї займає чималу площу, і на ньому зосереджена найбільша кількість урочищ селитебного типу, а також урочищ натуральних ландшафтних комплексів.

Показники хорологічного різноманіття сучасних ландшафтних комплексів на ключовій ділянці теж досить високі, і переважають по кількості над ландшафтними комплексами, що відображені на рис. 2. Така перевага досягається за рахунок того, що людина може створювати однакові ландшафтні комплекси на різних типах місцевостей або по кілька однакових ландшафтних комплексів в межах одного типу місцевостей.

Висновки. Вивчення висотної диференціації має важливе практичне значення та допомагає вивченню ландшафтного різноманіття території. Знання висотної диференціації допомагають оцінити умови створення поселень, вибрати для цього оптимальні ділянки, вигідно розмістити житлові та промислові зони, розташувати вулиці, будинки, виділити місця під сади, городи а також спрогнозувати подальший розвиток селитебних ландшафтів.

1. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии: Учеб. пособие. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 91 с. – С.58-61. 2. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології. – К.: Либідь, 1993. – С. 129. 3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 4. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с. 5. Курдюк М. На Бронницькій висоті // Сільські вісті, 1989, 3 жовтня. – С. 4. 6. Мильков Ф.Н. Влияние рельефа на растительный и животный мир (Биогеоморфологический очерк). – М.: Географгиз, 1953. – 164 с. 7. Мильков Ф.Н. Селитебные ландшафты // Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222с. 8. Путевые очерки Подолии // Киевская старина, 1885. – Т. 13. – 676 с.

Clause contains the items of information on high-altitude differentiation and variety of village anthropogenous landscape complexes Vinnitsa Pridnestrovie on an example of a key site of village Bronnytsa.